

Павло Федорович Тушкан – фундатор початкової та середньої сільськогосподарської освіти Придніпров'я початку ХХ століття

Берестень Ю. В., Мороз В. І.

Дніпровський державний аграрно-економічний університет

Висвітлено біографічні віхи та обставини науково-дослідної, адміністративної та освітянської діяльності П. Ф. Тушкана – директора Верхньодніпровської нижчої (згодом середньої) сільськогосподарської школи Катеринославського губернського земства.

Ключові слова: початкова та середня сільськогосподарська освіта; Катеринославська губернія; земство; аграрна наука

Освещаются вехи биографии и обстоятельства научно-исследовательской, административной и просветительской деятельности П. Ф. Тушкана – директора Верхнеднепровской нижней (средней) сельскохозяйственной школы Екатеринославского губернского земства.

Ключевые слова: начальное и среднее сельскохозяйственное образование; Екатеринославская губерния; земство; аграрная наука

Name of Paul Fedorovich Tuskan – graduating student Petrovo-Rosumowsky to the agricultural academy (г.Москва), manager of Werchnedneprowsk by lower agricultural school (1899-1918), director Werchnedneprowsk to the experimental agricultural station, active figure of «Pro-swita» it is known only to the narrow circle of specialists that investigate the sociocultural and socio-economic aspects of development of the Ekaterinislaw region of end of XIX - XX of century began. In spite of ponderable works that is sanctified to research of life of well-known scientist and publicman, sewed on the separate aspects of his scientific research and pedagogical activity only fragmentary illumination on the pages of modern historical labours.

The aim of the article consists in complex research of scientific, administrative and pedagogical activity of Paul Fedorovich in the flow of him werchnedneprowsk period of activity, when he held a position of manager of Werchnedneprowsk agricultural school. In 1893-1894 of Tuskan entered in the complement of group of students of agriculturists that were assigned by an agricultural academy for passing of productive practice on the fields of an experience field of the Poltava agricultural association.

In 1895 after completion of institution of higher learning, he accepts association and holds a position of helper of director of the Poltava experience field. Soon he passed to work of director Wercnedneprowsk agricultural school manages that in a flow 1899-1918 by a year. P.F.Tuskan attached many efforts for organization of educational process, educator work in agricultural school. Under his guidance were the productive base of educational establishment is created, his reorgani-zation is carried out in 1911 in high agricultural school. Scientifically-pedagogical activity of P.F. Tuskan left noticeable track in history of the region.

Keywords: primary and secondary agricultural education; Ekaterinoslaw province; zemstvo; agrarian science

Ім'я Павла Федоровича Тушкана – випускника Петрово-Розумовської сільськогосподарської академії (м. Москва), завідуючого Верхньодніпровською нижчою сільськогосподарською школою (1899–1917 рр.), директора Верхньодніпровської сільськогосподарської дослідної станції (1899–1909 рр.), активного громадського діяча катеринославської «Просвіти», члена Центральної Ради УНР відомо лише вузькому колу спеціалістів, які досліджують соціокультурні та соціально-економічні аспекти розвитку Придніпровського регіону наприкінці XIX – на початку XX століття.

Впродовж значного періоду розвитку вітчизняного історіографічного процесу постать вченого-агронома, освітянина та громадського діяча через різні обставини здебільшого ідеологічного характеру знаходилась поза фокусом уваги вчених-дослідників історії вітчизняної аграрної освіти та науки. Лише в останні десятиліття з'явилася низка публікацій та наукових розвідок, які повернули з небуття ім'я відомого освітянина та дослідника, вписавши його в загальний контекст вітчизняної та регіональної історії краю.

В наукових працях відомого українського дослідника аграрної науки та освіти України В. А. Вергунова, Н. І. Гриба, В. К. Чуйко, дніпровського краєзнавця М. Чабана міститься згадка про окремі епізоди життя та науково-педагогічної діяльності П. Ф. Тушкана [3; 4; 5; 6; 7; 8; 15; 16; 31]. Попри вагомий історіографічний доробок, присвячений вивченню загальних етапів життя відомого освітянина та науковця, окремі аспекти його науково-дослідницької й педагогічної діяльності знайшли лише фрагментарне, побіжне висвітлення на сторінках сучасних історичних праць та краєзнавчих розвідок. Компенсувати наявні «білі плями» в біографії вченого-агронома дає нагоду джерельний матеріал, що зберігається в бібліотеках України та Російської Федерації й містить в собі докладну інформацію про особливості перебігу педагогічної та науково-дослідницької діяльності П. Ф. Тушкана впродовж 1899–1918 рр., коли він займався науково-педагогічною та викладацькою діяльністю у Верхньодніпровській нижчій (згодом середній) сільськогосподарській школі, сільськогосподарській дослідній станції, що функціонувала з 1899–1909 рр. при даному навчальному закладі.

Мета статті полягає у комплексному вивченні науково-дослідницької, адміністративної та педагогічної діяльності Павла Федоровича Тушкана впродовж верхньодніпровського (єрастівського періоду) його життя, коли він обіймав посаду завідуючого Верхньодніпровського нижчого (з 1911 р. середнього) сільськогосподар-

ського училища й директора Верхньодніпровської сільськогосподарської дослідної станції.

Павло Федорович Тушкан народився 29 червня 1867 року в с. Богучари Залімановської волості Богучарського повіту Воронежської губернії в багатодітній родині державних селян [31, с. 453]. З малечку батьки прищепили Павлу любов до нелегкої праці хлібороба, рідного краю, мови та традицій українського народу, навчаючи кмітливості та працелюбності.

Біографія відомого вченого та педагога є досить типовою для представника різночинницької технічної інтелігенції, яка впродовж останньої чверті XIX ст., завдячуючи адміністративним реформам російського самодержавства 60–70-х рр. XIX ст. та особистому інтелектуальному таланту, спромоглася досягти вагомих соціальних позицій у російському суспільстві даної доби.

На превеликий жаль, відомості про початковий період життя Павла Федоровича Тушкана через брак достовірних історичних джерел мають уривчастий інформаційний характер, що унеможливає його деталізовану реконструкцію. Відзначимо лише той факт, що юнак, як і більшість вихідців із незаможних селянських родин того часу, розпочав свій звивистий освітній шлях зі вступу до двокласного міністерського училища, скориставшись можливостями, які надавала дітям селян реформа початкової освіти [31, с. 453]. Навчання у міністерській школі виявило в обдарованого школяра неординарні інтелектуальні здібності та неабияку схильність до навчання. Шкільна наука легко давалась талановитому хлопцю, відкриваючи для нього привабливі життєві обрії та професійні перспективи.

Після закінчення міністерської школи здібний юнак, приймає не просте для себе рішення – здобути середню освіту. За нормативними положеннями російського законодавства, атестат міністерської школи надавав його власнику право вступу до середніх навчальних закладів імперії. Реалізувати давно омріяне бажання молодому селянинові було вкрай складно через відсутність матеріальної підтримки з боку незаможних батьків, у яких не вистачало коштів на оплату навчання в освітньому закладі. Історичні джерела не проливають достатньо світла на особисті мотиви та обставини, через які юнак вирішив продовжити свою освіту в Воронежському реальному училищі [31, с.453]. На наш погляд, скоріш за все вибір П. Тушканом середнього навчального закладу був продиктований суто прагматичним розрахунком – училище було найближчою

освітньою установою, яка географічно розташовувалась відносно недалеко від батьківської оселі. Відомо, що в даний період його матеріально підтримувала одна з сестер – Ольга.

Навчання в реальному училищі тривало довгих 6 років, сповнених складних життєвих перепитів, викликаних матеріальними труднощами та поневіряннями. Павло змушений був самотужки заробляти на життя репетиторством, навчаючи грамоті дітей воронезьких містян [31, с. 453]. Попри значні складності, здібному учневі вдалося отримати атестат випускника реального училища, який відкрив йому шлях до вищих закладів технічної освіти, які готували кваліфіковані управлінські та наукові кадри для господарської системи країни.

Інтенсивна модернізація економічного життя та виробничої інфраструктури Російської імперії в останній чверті XIX ст. відкривали для обдарованої різночинницької молоді надзвичайні перспективи в сільськогосподарській галузі, де під впливом модернізаційних перетворень, викликаних реформами російського царату, спостерігається поступовий перехід на капіталістичні рейки господарювання. Водночас відбувався процес руйнації монополії дворянського землеволодіння, перетворення його на буржуазне [12, с. 65]. Брак чисельного прошарку місцевої технічної інтелігенції, здатної ефективно вирішувати поточні господарські завдання, у негативний спосіб відбивався на загальних темпах економічного поступу сільськогосподарського виробництва, більш рельєфно увиразнюючи проблему забезпечення його потреб кваліфікованими фахівцями.

Після певних вагань та розмірковувань Павло Тушкан вирішує поступати до Петрово-Розумовської сільськогосподарської академії – вищого закладу аграрної освіти Російської імперії (м. Москва), де в той час плідно займалися науково-дослідницькою діяльністю та викладали всесвітньовідомі вчені вітчизняної аграрної науки: К. А. Тимірязев, Г. Г. Густавсон, І. А. Стебут, А. Ф. Фортунатов. Цілком ймовірно, що одним із головних мотивів вступу молодого Тушкана до Петрово-Розумовської академії полягав у тому, що вона була одним із небагатьох вищих навчальних закладів Російської імперії, де на абітурієнтів не поширювалися станові обмеження самодержавства, що дозволяло талановитій сільській молоді без зайвих труднощів та адміністративних перешкод отримати вищу освіту.

Досліджена нами наявна джерельна база не містить докладної інформації, на підставі якої можливо детально відтворити біографічні обставини життя П. Ф. Тушкана під час навчання в сільськогоспо-

дарській академії. Можемо лише припустити, що молодий студент продовжував перебиватися випадковими заробітками шкільного репетитора, намагаючись звести кінці з кінцями, успішно долаючи навчальну програму, переходячи з одного навчального курсу на інший.

У період навчання в сільськогосподарській академії Павло ґрунтовно та старанно вивчає цілу низку спеціальних дисциплін: ботаніку, загальне та практичне землеробство, рільництво, ґрунтознавство, хімію, фізіологію рослин, фізику, захоплюється дослідженням проблем практичного ґрунтознавства, бере активну участь у проведенні наукових експериментів на дослідницькому полі академії, ознайомлюється на практиці з особливостями організації агротехнічних прийомів обробітку ґрунтів. У даний період під впливом науково-педагогічної та дослідної діяльності провідних професорів академії формуються його наукові вподобання та інтереси, змістовно розширюється й зміцнюється загальнотеоретичний базис.

1 лютого 1894 р. через посилення в студентському середовищі Петрово-Розумовської академії радикальних революційних настроїв відповідним розпорядженням навчальний заклад був закритий царом, а на його базі був створений Петрово-Розумовський маєток. За браком джерел ми можемо лише припустити, що політичні події та перипетії, пов'язані із закриттям сільськогосподарської академії, не дали змоги молодому студенту продовжити академічні студії та отримати ступінь магістра, оскільки за статутом нової освітньої установи до неї був заборонений вступ для колишніх випускників, студентів та викладачів Петрово-Розумовської академії.

В 1894–1895 рр. Павло Тушкан, попри адміністративну реорганізацію вузу, здобув ступінь кандидата сільськогосподарських наук, який відкривав для нього нові перспективи на життєвому шляху [31, с. 453]. Через низьку інформативність матеріалів джерельної бази складно детально реконструювати обставини і причини, які вплинули на вибір молодим фахівцем подальшого місця роботи. Очевидно, що не останню роль в даному питанні відіграли особисті стосунки та знайомства П. Тушкана по сільськогосподарській академії, а також його реноме обдарованого, цілеспрямованого, допитливого дослідника-початківця. Наступні три роки життя П. Тушкана будуть тісно пов'язані з дослідницькими установами Полтавського товариства сільського господарства, яке було засноване в 1865 р. за ініціативи дворянства Полтавської губернії та особисто князя С. В. Кочубея – одного з найбільш заможних землевласників регіону [11, с. 42; 6, с. 7]. Головна мета діяльності товариства полягала

в раціоналізації системи господарювання, впровадженні в аграрне виробництво інноваційних досягнень європейського сциєнтизму, створення розгалуженої мережі наукового дорадництва, яка була покликана сприяти загальній модернізації сільського господарства [6, с. 7-30]. В 1884 р. Товариством було організоване Полтавське дослідне поле, на ланах якого було розпочато плідну науково-дослідну діяльність із практичного вивчення проблем ґрунтознавства, рільництва, акліматизації та селекції різноманітних сільськогосподарських культур. Паралельно було створено раду дослідного поля [8, с. 25-26]. Першим директором даної науково-дослідної установи став відомий вчений Б. П. Черепакін [8, с. 26].

В 1893–1894 рр. П. Ф. Тушкан входив до складу групи студентів-агрономів, які були відряджені сільськогосподарською академією для проходження виробничої практики на ланах Дослідного поля Полтавського сільськогосподарського товариства [8, с. 35]. В 1895 р. після закінчення вишу він приймає пропозицію Товариства й обіймає посаду помічника директора Полтавського дослідного поля. Згодом, оцінивши його здібності як талановитого організатора та професіонала-землероба, П. Тушкану була запропонована посада вченого секретаря Полтавського сільськогосподарського товариства [25, с. 554]. Полтавській період життя молодого науковця став часом знайомства з провідними представниками наукової еліти Російської імперії, регіонального істеблїшменту регіону: дворянства та чиновників Полтавського земства. Нова посада сприяла поступовому входженню П. Тушкана до вузького кола прогресивно налаштованих найзаможніших землевласників та товаровиробників сільськогосподарської продукції Полтавської губернії.

Впродовж трьох років із 1895 по 1898 рр. він як провідний агроном-дослідник бере участь в розробці, організації та проведенні на ланах Полтавського дослідного поля серії різноманітних агротехнічних досліджень з ґрунтознавства та практичного землеробства, теоретично опрацьовує й узагальнює отримані в ході польових досліджень результати різноманітних емпіричних агрономічних та ґрунтознавчих дослідів, окреслює перспективи подальшої наукової діяльності установи, веде активне листування з провідними вченими країни, видатними громадськими діячами Полтавської губернії [15; 16]. Паралельно як вчений секретар плідно працює у складі чисельних тимчасових та постійних комісій Полтавського товариства сільського господарства, готуючи реферативні доповіді з актуальних проблем сільськогосподарського виробництва, сучасної агротехніки, розробляє проекти

щодо поліпшення загального стану практичного рільництва, докладно вивчає багатоаспектні економічні проблеми організації сільськогосподарського виробництва в регіоні [15].

Обіймаючи посаду вченого секретаря товариства, молодий науковець мав нагоду ознайомитись з набутим досвідом організації сільськогосподарського виробництва в передових поміщицьких господарств регіону, особливостями впровадження у виробництво інноваційних агрокультурних методів та технологій. Виконуючи свої службові обов'язки, П. Ф. Тушкан переймається проблемами кадрової селекції обдарованої молоді, докладно вивчає особливості функціонування та організації мережі початкових закладів сільськогосподарської освіти, які в даний період активно створюються за ініціативи та при сприянні Товариства та земських установ у Полтавській губернії. Так, наприкінці XIX століття на теренах Полтавщини успішно функціонувало п'ять початкових сільськогосподарських шкіл [6, с. 29].

Впродовж усього терміну роботи на посаді вченого секретаря П. Тушкан тісно співпрацює з президентом сільськогосподарського товариства, відомим громадським діячем Д. К. Квіткою, віце-президентом товариства П. М. Добровольським. Зокрема, з останнім науковець за дорученням Полтавського сільськогосподарського товариства бере участь у розробці проекту організації навчально-зразкового господарства на базі маєтку купця В. В. Бойка, що знаходився в Гадяцькому повіті Полтавської губернії [6; с. 31-33]. За задумом розробників дана установа повинна була стати взірцевим начальньо-виробничим й інноваційним агротехнологічним осередком сучасного сільськогосподарського виробництва, наочно демонструючи на практиці господарські переваги раціональної організації рільництва, що ґрунтувалась на здобутках модерної агрономічної науки [7, с. 15-20, с. 31-33].

Розроблений молодим вченим «Проект організації навчально-зразкового господарства» був виданий в 1899 р. коштом товариства окремою брошурою. Загальні положення проекту П. Тушкана пройшли докладне обговорення та експертну оцінку на засіданні Полтавського товариства сільського господарства, що відбулось 9 червня 1899 р. [7, с. 15].

Плідна адміністративна та дослідницька діяльність Павла Тушкана в Полтавському сільськогосподарському товаристві привернула до нього увагу представників катеринославських земських установ, які в даний період переймалися активним пошуком кан-

дидатури на посаду директора початкової сільськогосподарської школи, яку планувалося відкрити в 1898–1899 рр. За проектом Катеринославської губернської управи передбачалося створення при майбутньому закладі початкової сільськогосподарської освіти ще сільськогосподарської дослідної станції. Дана обставина істотним чином вплинула, на наш погляд, на прийняття науковцем рішення щодо переїзду до Верхньодніпровського повіту, на теренах якого передбачалося створити навчально-виробничий комплекс початкової сільськогосподарської освіти.

В 1899 р. П. Ф. Тушкан обійняв посаду директора Верхньодніпровської нижчої сільськогосподарської школи Катеринославського губернського земства. Кандидатура молодого директора була затверджена міністром землеробства на підставі подання катеринославської губернської земської управи. Нижчий навчальний заклад сільськогосподарської освіти, яким керував П. Ф. Тушкан впродовж наступних 19 років, розташовувалась в Комісарівській волості Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії, в 2-х верстах від залізничної станції Ерастівка Катеринославської залізниці [28, с. 1].

На початку своєї науково-педагогічної та освітянської діяльності Павло Федорович брав активну участь у розробці нормативної бази, яка регламентувала адміністративні та освітні засади діяльності навчального закладу. Під його безпосереднім керівництвом був розроблений та поданий на затвердження до профільного міністерства землеробства Статут школи, опрацьовані детальні посадові інструкції, які регламентували обов'язки й права викладацького складу, обслуговуючого допоміжного та технічного персоналу, учнівського контингенту.

В процесі підготовки навчального закладу до відкриття Павло Тушкан переймається проблемами забезпечення навчального процесу кваліфікованими та високоосвіченими викладацькими кадрами, які мали необхідний практичний досвід роботи на виробництві та в провідних науково-дослідних установах країни та регіону. Використовуючи власні зв'язки, він запрошує на викладацьку роботу своїх колег по Полтавському дослідному полю та Петрово-Розумовській сільськогосподарській академії: Тимофія Васильовича Локотя, співробітника Полтавського дослідного поля (майбутнього професора Ново-Олександрійської сільськогосподарської академії, депутата Першої Державної думи від Чернігівської губернії) та Казимира Миколайовича Маліновського – випускника академії [25, с. 554]. Заслуга Павла Федоровича Тушкана як директора початкового закладу

сільськогосподарської освіти полягала в тому, що йому після тривалого пошуку та кадрового відбору вдалося сформувати згуртований колектив однодумців, який здатний був вирішувати складні поточні завдання навчально-виробничого процесу, прищеплюючи учням ґрунтовні теоретичні знання та практичні виробничі навички.

Як директор навчального закладу П. Тушкан особисто бере участь в організації будівництва цілої низки споруд навчальної та виробничої інфраструктури школи, тісно співпрацюючи з офіційними попечителем школи Е. К. Бродським, представниками земських установ, які здійснювали загальний нагляд за організацією та виконанням всього комплексу будівельних робіт.

Початковий період функціонування навчального закладу досить яскраво описала в своїх спогадах Єлизавета Тушкан – донька директора: «Наша родина жила в Ерастівцях у 1901–1919, тато працював там із 1899 р. У 1901 р., коли мама приїхала до Ерастівки, це був степ в 40 км. від станції [Божедарівки] і в степу стояло три будинки – двоповерховий навчальний корпус і два житлові будинки. В одному з них жила наша родина. Це був великий цегляний будинок з великими шістьма кімнатами, верандою. Навколо – ніякої медичної допомоги. Пізніше до нас приїздив лікар, який жив за 12 км. від нас» [31, с. 455–456].

Введення в експлуатацію двоповерхового навчального корпусу разом із житловим будинком та господарськими спорудами дало підстави губернському земству розпочати вступну кампанію до навчального закладу, яка пройшла з 1 по 7 листопада 1899 р. [25, с. 552]. Вже 7 листопада 1899 р. відбулась офіційна церемонія урочистого відкриття та освячення Верхньодніпровської нижчої сільськогосподарської школи Катеринославського губернського земства, на якій були присутні поважні гості з Катеринославської губернської земської управи, гласні губернських земських зборів, представники адміністрації Катеринославської губернії, видатні громадські та церковні діячі Придніпровського регіону.

В 1899–1900 навчальному році в Верхньодніпровському нижчому сільськогосподарському училищі навчався лише перший клас, який був набраний на конкурсній основі переважно з дітей селян. Впродовж навчального року П. Ф. Тушкан викладав учням зоологію та землеробство у обсязі 5 уроків на тиждень [25, с. 556]. Згодом, через відсутність викладача загальноосвітніх дисциплін, директор змушений був додатково зайнятися викладанням історії, якою цікавився ще зі студентських часів. Остання обставина стала, на наш погляд, підставою для знайомства та дружніх стосунків із відомим істориком,

першим директором Катеринославського історичного музею професором Д. І. Яворницьким, з яким П. Ф. Тушкан згодом покумився. Дмитро Іванович був хрещеним батьком двох дітей П. Ф. Тушкана.

На початковому етапі викладання спеціальних та загальноосвітніх дисциплін утруднювалось через відсутність достатньої кількості наочних посібників та матеріалів, необхідних колекцій рослин сільськогосподарських культур, мінералів, ґрунтів, моделей, вимірювальних приладів та технічних засобів. З наочних матеріалів у даний період вчителі використовували в навчальному процесі виключно стінні таблиці, оскільки інші наочні матеріали просто не були придбані навчальним закладом. Упродовж 1899–1900 навчального року за сприяння директора школи вдалося придбати необхідні для проведення навчального процесу наочні матеріали з фізики, зоології, ботаніки, мінералогії. В цей час навчальним закладом були закуплені в достатній кількості препарати з зоології, ботаніки, мінералогії, карти, демонстраційні посібники, що в кінцевому підсумку дало змогу значно поліпшити організацію навчального процесу та значно підвищити рівень теоретичної підготовки учнів [25, с. 561].

В перший рік перебування на посаді директора Павло Федорович Тушкан переймається проблемами організації навчального процесу, займається методичною роботою, розробляючи плани теоретичних та практичних занять із землеробства й тваринництва. За його участі відбуваються чисельні педагогічні наради, де обговорюються поточні педагогічні проблеми, приймаються рішення, пов'язані з організацією навчального процесу, усуваються виявлені недоліки [25, с. 565-566].

В службові обов'язки директора входило головування на засіданнях господарчої ради, діяльність якої була сфокусована навколо розв'язання поточних адміністративно-господарських та фінансових питань, пов'язаних із функціонуванням взірцевого господарства: організації молочної ферми, стайні, невеликого технічного парку, свинарника, пташника, шкільної пасіки, саду, дослідних ланів [10, с. 485-502]. За безпосередньої участі управляючого сільськогосподарською школою були закладені підвалини взірцевого господарства, розроблена покрокова стратегія його розвитку. В 1903 р. на базі навчального закладу був створений розплідник племінної великої рогатої худоби, який повинен був слугувати своєрідним науково-виробничим полігоном для проведення занять з тваринництва та ветеринарної справи [18, с. 435-450].

Павло Тушкан як очільник сільськогосподарської школи розробив нормативні положення правил внутрішнього розпорядку, які після детального обговорення були затверджені педагогічною радою. На їх підставі в школі була встановлена система чергувань учнів у різних господарчих підрозділах: їдальні та кухні (зі звільненням від занять), шкільній конторі, молочній фермі, свинарнику, телятнику. В обов'язки учнів Верхньодніпровської сільськогосподарської школи входив догляд за тваринами молочної ферми та стайні [27, с. 38]. Усі види господарчих робіт, виробничої практики, які виконували учні, фіксувалися наглядачами та викладачами школи у спеціальному журналі, де зазначалась якість виконання роботи, яка оцінювалась за визначеними педагогічною радою критеріями та стандартами.

Весна 1900 р. дала старт організації сільськогосподарських робіт на шкільних ланах навчального закладу. Саме в цей період П. Ф. Тушканом була апробована розроблену ним детальна схема організації комплексу весняних агротехнічних робіт на дослідних ланах школи, здійснено її адаптацію під конкретно-практичні вимоги та завдання навчально-виробничого процесу [25, с. 567-569]. На початковому етапі функціонування Верхньодніпровської нижчої сільськогосподарської школи завдяки докладеним зусиллям П. Ф. Тушкана відбулось вдосконалення механізму управління господарською частиною, налагоджена система логістичного забезпечення всіх ланок виробничого процесу.

В зимовий період 1899–1900 навч. року адміністрацією сільськогосподарської школи, виходячи з аналізу фінансової звітності, були закладені підвалини технічного парку, для потреб якого був закуплений необхідний сільськогосподарський реманент та техніка: сівалки, снопов'язки, плуги, косарки. Так, зокрема, в 1899 р. П. Ф. Тушкан придбав за 4000 руб. для шкільного господарства сучасну парову молотарку. В 1901 р. технічний парк школи суттєво розширився за рахунок придбання сучасних снопов'язок Дірінга, що значно скоротило загальний час проведення жнив на шкільних ланах дослідного поля [27, с. 36]. У 1899 р. для облаштування науково-дослідної сільськогосподарської станції, що діяла при школі, було придбано лабораторне обладнання, введено в експлуатацію метеорологічну станцію, для потреб якої були виписані сучасні вимірювальні прилади, що дозволили проводити систематичні метеорологічні спостереження.

Намагаючись оптимізувати фінансовий баланс навчального закладу, заощадити необхідні державні кошти, які витрачалися на його забезпечення земськими установами, П. Тушкан приймає рішення про виготовлення меблів, господарського реманенту, транспортних засобів: фургонів, возів, навчального устаткування на базі шкільних майстерень. В даних виробничих підрозділах силами учнів під безпосереднім керівництвом майстрів здійснювався й поточний ремонт сільськогосподарської техніки, шкільного обладнання, механізованих пристроїв.

Особливими об'єктом піклування директора навчального закладу було шкільне господарство та лани дослідного поля. Павло Тушкан як землероб-науковець розробив та провадив у життя раціональну систему організації структури 3-х та 12-ти пільної сівозміни, здійснював загальний нагляд за правильними виконанням агрокультурних заходів та прийомів з обробітки ґрунту: оранки, боронування, організував спостереження за станом різноманітних технічних, злакових та кормових сільськогосподарських культур [25, с. 568-569]. Впродовж всього дореволюційного періоду функціонування сільськогосподарської школи Павло Тушкан як директор навчального закладу очолював предметні комісії з фахових перевірних та випускних іспитів, виробничої практики. Успішно долаючи чисельні труднощі та ускладнення, які неодмінно виникали на початковому етапі, в 1903–1904 рр. школа завдяки докладним зусиллям директора та педагогічного колективу перейшла на повний цикл навчально-виробничої підготовки фахівців для потреб сільськогосподарської галузі регіону. В 1903 р. відбувся перший випуск учнів навчального закладу [27, с. 9].

Впродовж всього періоду науково-педагогічної діяльності Павла Тушкана на посаді директора навчального закладу у нього склалися ділові та доброзичливі стосунки з очільниками та чиновниками губернської адміністрації та різноманітними губернськими земськими установами. Щорічно директором школи складалися річні звіти, де змістовно висвітлювалися особливості організації навчального процесу, аналізувався поточний стан господарської та фінансової діяльності, зазначалися поточні проблеми та перспективи розвитку навчально-виробничого комплексу, обґрунтовувалися чисельні пропозиції щодо вдосконалення організації навчання та виробничої практики, наводилися поточні статистичні відомості, тощо [25; 26; 27; 28; 29; 30]. Сільсь-

когосподарська школа була об'єктом постійної уваги з боку чиновників губернського земства, які прискіпливо спостерігали за ситуацією в навчальному закладі. Зокрема, голова губернської управи М. Родзянко здійснював постійний моніторинг поточного стану освітніх, адміністративно-господарчих та фінансових справ навчального закладу [20, с. 548; 21; 22, с. 523-525]. Розв'язанням поточних проблем сільськогосподарської школи в силу своїх службових обов'язків переймалися постійні члени Катеринославської губернської земської управи: М. Буницький, П. Голубінін, В. Кисличний та В. Тихомиров, які систематично виїздили з інспекційними поїздками та службовими візитами до навчального закладу, підтримуючи постійний контакт з офіційний почителем та директором школи [17, с. 543-551].

На першому етапі становлення навчального закладу дирекція школи стикнулася з цілою низкою проблем господарського характеру. Зокрема, в 1901 р., попри активну виробничу діяльність на дослідницьких та взірцевих полях, господарство зазнало значних фінансових збитків через неврожай, викликаний несприятливими природно-кліматичними умовами. Так, наприклад, загальна сума збитків, спричинених посухою, становила близько 1200 руб. [17, с. 546]. Дані непередбачені видатки були перекриті губернськими фінансовими земськими установами грошовими залишками із запасних коштів по загальному кошторису 1901 р. Подібна тактика організації комплексного та системного контролю над процесом підготовки фахівців приносила свої вагомні результати – регіональна економіка отримувала кваліфікованих спеціалістів із сільського господарства, які відповідали її вимогам та стандартам.

Павло Тушкан в якості провідного експерта з раціональної організації сільськогосподарського виробництва був залучений в 1900–1917 рр. очільниками Катеринославської губернії до діяльності цілої низки губернських установ та земських організацій. Так, молодий директор брав участь у роботі сільськогосподарської ради при катеринославському губернаторі, на засіданнях якої розглядалися поточні проблеми поземельного устрою, розроблялися програми поліпшення загального стану розвитку сільськогосподарського виробництва.

В 1902–1903 рр. П. Ф. Тушкан плідно працював у складі губернського комітету з потреб сільськогосподарської промисловості, де під час обговорення актуальних проблем організації сільського

господарства висловив цілу низку оригінальних зауважень та пропозицій щодо раціональної організації рільництва, початкової сільськогосподарської освіти, створення спеціалізованих наукових установ та інституцій, які повинні були закласти потужний підмурок щодо комплексного наукового дослідження природно-кліматичних особливостей регіону [24]. Отримавши низку адміністративних посад, створивши міцну матеріальну базу, Павло Федорович в 1901 р. одружився з донькою викладача Полтавської гімназії Юлією Платонівною Бровко, випускницею Петербурзької консерваторії. В шлюбі у подружжя народилося троє дітей – Єлизавета, Георгій та Оксана [31, с. 454].

Попри поступове налагодження навчально-виробничого процесу та перетворення освітнього на загально губернський центр підготовки фахівців для сільськогосподарської галузі, залишалося багато поточних адміністративних та господарських проблем, які вимагали невідкладного вирішення. Зокрема, в 1903 р. за ініціативи Павла Федоровича Тушкана при навчальному закладі був відкритий підготовчий клас, що на загал усунуло проблему недобору учнівського контингенту та вирішило питання підготовки абітурієнтів щодо вступу до навчального закладу. Збільшення загальної чисельності учнів актуалізувало перед адміністрацією питання щодо необхідності перебудови й розширення житлових приміщень гуртожитку [21, с. 403]. Директору вдалося переконати членів сільськогосподарської ради при катеринославському губернаторі про доцільність фінансування підготовчого класу й проведення необхідного комплексу ремонтних робіт із перепланування житлових приміщень школи, збільшення викладацького складу та технічного персоналу.

В 1905 р. губернським земством з даного питання була створена спеціальна комісія, до складу якої увійшли представники адміністрації та педагогічного колективу сільськогосподарської школи, члени губернської управи, гласні губернських земських зборів. Опісля детального обговорення проблем кадрового забезпечення комісією було ухвалене рішення про затвердження проекту нового штатного розкладу [22, с. 524-525].

Складним періодом в житті та професійній діяльності талановитого агронома-науковця та освітнього діяча Придніпров'я став 1904–1905 навчальний рік. Військово-політичні події російсько-японської війни 1904–1905 рр. та російської революції 1905–1907 рр. років у негативний спосіб позначились на загальному стані фінансів земських установ, спричинивши значний дефіцит губернського бюджету, що було наслідком збільшення статей витрат на загаль-

нодержавні військові проекти та запровадження у життя масштабної губернської програми з соціального забезпечення вдів, сиріт та інвалідів, яка була покликана мінімізувати соціальні наслідки війни [19, с. 646]. Зрозуміло, що в умовах пріоритетності військових витрат та загального секвестру видаткової частини бюджетів земських установ фінансування господарських програм було призупинено.

Буремні події революції 1905 р. захопили у свій вир і учнівську молодь навчального закладу, яка під впливом революційної пропаганди та загальної радикалізації суспільних настроїв, організувала страйк, висунувши низку політичних вимог до адміністрації школи. Спроба дирекції вмовити учнів припинити страйк та повернутись до штатного режиму навчання й роботи закінчилась провалом. Радикально налаштована молодь продемонструвала досить високий рівень революційної свідомості, твердо наполягаючи на виконанні всіх своїх вимог. Загальна ситуація вийшла з-під контролю дирекції навчального закладу, яка змушена була звернутися до губернської влади по допомогу. В листопаді 1905 р. через масштабні заворушення учнівської молоді заняття в Верхньодніпровській нижчій сільськогосподарській школі за рішенням губернської влади були призупинені, учні були розпущені по домівках [19, с. 646]. Після спаду революційної хвилі навчальну діяльність сільськогосподарської школи було поновлено. П. Тушкану вдалося утриматись на посаді директора.

В 1900–1909 рр. Павло Тушкан досить успішно займається науковою діяльністю на базі сільськогосподарської станції, обіймаючи посаду її керівника. В 1899 р. дослідна установа отримала власну офіційну назву – Катеринославського губернського земства дослідна сільськогосподарська дослідна станція II розряду. За виконання посадових обов'язків завідуючого земською сільськогосподарською науково-дослідною станцією губернське земство сплачувало П. Тушкану платню у розмірі 1000 руб. [28, с. 7]. У 1899 р. при науково-дослідній станції була створена невелика науково-технічна лабораторія, яка за земські кошти була обладнана необхідним устаткуванням для проведення дослідів із практичного рільництва, селекції та фізіології рослин. Одночасно при сільськогосподарській дослідній установі була влаштована метеорологічна станція, яка була обладнана найсучаснішими вимірювальними приладами.

Науково-дослідницька станція Верхньодніпровської нижчої сільськогосподарської школи була однією з перших науково-дослідницьких установ сільськогосподарського напрямку на теренах Ка-

теринославської губернії. Саме на її базі за ініціативи губернського та повітових земських організацій було започатковане системне вивчення природних характеристик ґрунтів Катеринославської губернії, комплексно вивчалися різноманітні проблеми акліматизації низки сільськогосподарських культур (кукурудза, сорго, просо), здійснювалась апробація передових агротехнічних прийомів. У 1900 р. на розгляд сільськогосподарської ради при катеринославському губернаторі був поданий розроблений губернською земською управою за участю П. Ф. Тушкана проект статуту сільськогосподарської станції, де були прописані пріоритетні напрямки наукової діяльності, визначені джерела фінансування дослідної установи [17, с. 571].

Варто відзначити, що з самого початку інституційного становлення науково-дослідницької установи її керівник не мав ілюзій щодо пріоритетності наукових досліджень, їх практичного запровадження у виробництво. В своєму звіті губернській земській управі П. Ф. Тушкан виклав власне бачення перспектив розвитку науково-дослідної установи: «При теперішньому невисокому рівні місцевої сільськогосподарської техніки, слабкому ступені застосування сільськогосподарської науки в цілях практики, – неможливо обмежитися викладанням господарських рецептів, кращих прийомів або способів господарювання, так як по відсутності місцевої наукової агрономії, такі прийоми ще цілком не визначилися. Так, у будь-якому разі підпорядкувати сільськогосподарську практику будь-яким рецептурним правилам не вдається ніде. Поняття про доброго господаря або сільськогосподарського виконавця нерозривно пов'язано зі здатністю суб'єкта орієнтуватися в даних господарських умовах» [17, с. 570].

Після тривалого обговорення накреслений П. Ф. Тушканом план проведення наукових досліджень був затверджений представниками губернської управи й опублікований за рахунок земських коштів під назвою: «Засновки організації дослідів Верхньодніпровської сільськогосподарської станції» (видання Катеринославського губернського земства, 1902 р.) [28, с. 48]. У ньому були окреслені головні напрямки наукової евристики дослідницької установи, викладена загальна методологія їх організації та запропонована програма практичних заходів, які відповідали нагальним економічним потребам сільськогосподарського виробництва Придніпровського регіону. Під наукові потреби сільськогосподарської станції використовувалися й ділянки землі хуторського господарства навчального закладу, де в 1900 р. було закладено взірцеве господарство [17, с. 566].

На думку П. Ф. Тушкана, головне завдання дослідної станції зводилося до «наукового вирішення питань, які пропонувалися практикою місцевого сільського господарства, а не питань біології рослин, хоча б у видах сільськогосподарського промислу» [17, с. 567]. Фактично, з моменту створення науково-дослідної станції її головне завдання полягало в раціоналізації та вдосконаленні наявної моделі організації сільськогосподарського виробництва селянських та поміщицьких господарств.

Здебільшого в даний період на станції плідно досліджувалась ефективність практичного використання різноманітних прийомів обробітку ґрунту, впровадження низки агротехнічних заходів догляду за станом ріллі, застосування різноманітних парів, використання різних органічних та мінеральних добрив, високопродуктивного насіння різноманітних сільськогосподарських культур. На початку ХХ ст. П. Тушканом як агрономом-дослідником було закладено низку дослідних полів, на яких запроваджено раціональну 4-х пільну, 8-ми та 12-ти пільну сівозміню. На площі в 18 дес. землі впродовж 1900–1909 рр. проводилися практичні дослідження з ґрунтознавства, селекції, проходили апробацію чисельні агрокультурні методи обробітку ґрунту тощо. З 1902 р. у 12-пільну сівозміню дослідного поля були включені олійні сільськогосподарські культури та сінокоши, що на загал сприяло зростанню загальної врожайності та підвищенню рівня продуктивності сільськогосподарського виробництва.

В 1904 р. співробітниками станції під керівництвом П. Ф. Тушкана були поставлені дослідження з оранки різної глибини [28, с. 41]. Для експериментальної оранки були використані плуги Сакка 8 дюймів із високою стійкою та гвинтовим відвалом. Оранка пару здійснювалась у травні місяці, оранка під яріві – на початку вересня. Весною до початку оранки шкільні лани боронувалися боронами Лакке в 2-4 сажні. Більша частина сільськогосподарських культур висівалась 17 та 11 рядними сівалками заводу Ельворті «Росія» [28, с. 41]. Результати науково-дослідної роботи вчених-дослідників та учнів часто демонстрували на різноманітних сільськогосподарських ярмарках та виставках, які проводилися повітовими та губернськими земськими установами. Зокрема, в 1903 р. учні школи взяли участь в організації сільськогосподарської виставки в с. Саксагань, де за представлені експонати з рослинництва вони отримали від губернського земства почесну відзнаку – велику срібну медаль [27, с. 32].

В травні 1904 р. російським царем був затверджений новий закон про сільськогосподарську освіту, де були закладені правові

підвалини та визначені загальні перспективи розвитку спеціалізованої сільськогосподарської освіти [13]. Беручи до уваги нагальні потреби економіки Придніпровського регіону в кваліфікованих спеціалістах із сільського господарства, Павло Тушкан разом із почесним попечителем навчального закладу Е. К. Бродським розробляють проект перетворення нижчої сільськогосподарської школи на навчальний заклад середньої сільськогосподарської освіти. Вже на черговій сесії губернських земських зборів 1908 р. Е. К. Бродський звернувся до губернських гласних із розлогою та змістовною доповіддю, в якій обґрунтовував тезу про необхідність реорганізації Верхньодніпровської нижчої сільськогосподарської школи в середньоосвітній навчальний заклад [1, с. 1478-1479]. Пропозиція громадського діяча була підтримана депутатами катеринославського губернського земства.

В діяльності Павла Федоровича Тушкана 1908–1911 рр. стали часом підготовки до реорганізації та адміністративного перетворення навчально-виробничого комплексу нижчої сільськогосподарської школи на середній освітній заклад. За участю чиновників губернської земської управи була створена спеціальна комісія, магістральним завданням якої була розробка системи адміністративних заходів із реорганізації навчального закладу [1, с. 1478–1479; 9]. До її складу був уключений і директор школи, який бере активну участь у розробці нормативних положень статуту середньої школи, займається адміністративними та господарськими проблемами організації вірцевого господарства у відповідності до нових вимог нормативної бази. В результаті плідної роботи у складі комісії був розроблений комплекс землевпоряджувальних заходів, що ставив за мету збільшення загального земельного фонду школи, розроблено концепцію фінансування реорганізованого закладу середньої сільськогосподарської освіти [1, с. 1478-1487; 9]. У 1908–1909 рр. Павло Федорович Тушкан координує завершення спорудження нового головного корпусу середньої сільськогосподарської школи, виступає куратором переоснащення старих приміщень та навчальних корпусів. Попри всі складності, 18 травня 1911 р. Верхньодніпровська нижча сільськогосподарська школа на підставі закону за № 35232, затвердженого російським імператором Миколою II в Царському Селі та ухваленого Державною Радою й Державною думою Російської імперії (3 червня 1911 р.) була перетворена на середнє сільськогосподарське училище – єдиний на теренах Катеринославської губернії середній заклад аграрної освіти [14; 29, с. I–III].

В якості нового закладу сільськогосподарської середньої освіти вона почала функціонувати з 1 вересня 1911 р. [14, с. 369]. З вересня 1911 р. Павло Федорович Тушкан обіймає посаду директора середньої сільськогосподарської школи. В середній сільськогосподарській школі Павло Федорович викладає в даний період історію та географію, головує на засіданнях педагогічної ради [29, с. 26, с. 30].

У зв'язку зі створенням Катеринославської дослідної сільськогосподарської станції земські діячі вирішили ліквідувати дослідну сільськогосподарську станцію при реорганізованому навчальному закладі, прийнявши рішення про передачу її земельного фонду та майна у власність школи. В 1911 р. за участі П. Тушкана зосереджує свою увагу навколо вирішення нагальних проблем організації навчального процесу за програмами середнього закладу сільськогосподарської освіти, запровадження нових академічних курсів з алгебри, геометрії, креслення, анатомії та фізіології тварин, ботаніки, мінералогії з геологією, тощо [29, с. 14-15]. Одночасно він переймається адміністративними проблемами організації низки навчально-допоміжних підрозділів школи: розширення навчальної бібліотеки, створення нових спеціальних кабінетів, лабораторії, вегетаційного будиночка, навчальних приміщень для ремонту сільськогосподарської техніки [29, с. 14, 32-33]. Збільшення земельного фонду школи вимагало істотного переосмислення загальної концепції організації сільськогосподарського виробництва при навчальному закладі, внесення змін до структури організації дослідницького поля, нового саду, створення нового шкільного городу, пасіки та пташника. В 1911 р. при середній школі було створено спеціальних орган – господарський комітет, до складу якого за рішенням очільників губернського земства був включений директор. Здебільшого рада розглядала поточні питання, пов'язані з фінансовим забезпеченням навчального закладу та його господарською діяльністю, розв'язанням нагальних господарчих потреб школи: освітлення, опалення, обмундирування учнів, забезпечення навчальних приміщень шкільними приладами та меблями [29, с. 34]. У 1912 р. Департаментом Землеробства були виділені кошти на переоснащення навчального закладу у зв'язку з реорганізацією [23, с. 77-78].

У 1912 р. директор школи розробляє проект реорганізації звірцевого господарства під назвою: «Попередні міркування з організації господарства на новому хуторі Верхньодніпровського середнього сільськогосподарського училища Катеринославського губернського земства», де автором був вміщений детальний план розбудови нової

структури навчально-виробничого комплексу школи, зазначені заходи щодо створення нових дослідницьких полів, сіножаті, шкільного саду, пасіки, технічного полігону [29, с. 23-75]. У цій праці П. Ф. Тушканом були змістовно проаналізовані природно-кліматичні, геологічні особливості земельного фонду навчального закладу та взірцевого господарства, окреслені економічні особливості організації системи практичного рільництва, обґрунтовано доцільність впровадження на ланах 4-х, 5-ти, 6-ти, 8-ми та 12-ти пільної системи землеробства [29, с. 32-33]. З метою оптимізації виробничої структури земельного фонду школи вченим було запропоновано здійснити обмін земель старого хутора на суміжні з училищем землі, які належали місцевим селянам [29, с. 32-33]. При розробці плану нової структури земельного фонду навчально-виробничого комплексу автором були враховані особливості ландшафту, геологічної будови земельного наділу, звернуто увагу на забезпеченість її водними ресурсами. План землевпорядкувальних заходів передбачав створення на базі наявного земельного фонду навчального закладу двох господарств – навчально-дослідного, яке відповідало поточним завданням навчального процесу, і комерційного. Останнє повинно було слугувати джерелом стабільних фінансових надходжень, що було вкрай важливо при загальній обмеженості земських ресурсів з огляду на столичніські перетворення в аграрній сфері.

В проекті автором були детально прописані всі види агротехнічних робіт та заходів, наведено порядок сівозмін, зроблені реалістичні прогнози щодо очікуваної врожайності сільськогосподарських культур, зазначено орієнтовну вартість робіт та використання механізованих сільськогосподарських агрегатів і машин, здійснено загальну калькуляцію транспортних витрат із перевезення майбутнього врожаю [29, с. 23-76].

В проекті створення нового взірцевого господарства П. Ф. Тушканом був зроблений особливий наголос на специфіці організації продуктивного тваринництва, економічно обґрунтована оптимальна чисельність поголів'я тяглової, великої рогатої худоби, свиней, викладений детальний кошторис його утримання, ветеринарного догляду [29, с. 54]. Виходячи з практичного досвіду, директор навчального закладу вважав доцільними створити молочне стадо переважно з корів німецької червоної породи, яка характеризувалась адаптованістю до місцевої кормової бази, високими надоями, простотою утримання та невеликою вартістю продуктивного поголів'я [29, с. 55]. В проекті був уміщений обчислений П. Ф. Тушканом

загальний кошторис спорудження нових об'єктів господарської інфраструктури [29, с. 61].

В 1912–1914 рр. накреслений план директором середньої сільськогосподарської школи був за невеликими виключеннями реалізований у життя. Проте його повне втілення було унеможливлене зовнішньополітичними подіями Першої світової війни. В 1913 р. за активної участі директора сільськогосподарської школи було проведено цілу низку урочистих заходів, пов'язаних із відзначенням 300-ліття династії Романових [30, с. 67]. Зокрема, 21 лютого в навчальному закладі була проведена урочиста молебень та організований літературний вечір із відзначення даної пам'ятної дати. В даний період директор навчального закладу опікується проблемами благоустрою школи, розширенням її виробничої інфраструктури. Зокрема, в 1913 р. у школі було обладнано невелику за кількістю ліжок лікарню для учнів, де вихованці навчального закладу отримували необхідну медичну допомогу, мали можливість проходити амбулаторне та стаціонарне лікування, поточне медичне обстеження [30, с. 73]. 1914 р. став роком значних організаційно-адміністративних здобутків Павла Тушкана на посаді директора Верхньодніпровської середньої сільськогосподарської школи. Так, за безпосередньої участі директора було закінчено облаштування хімічних лабораторій, фізичного класу та кабінету, кабінетів ботаніки, мінералогії, зоології та ентомології, землемірства та механіки, лабораторії рослинництва й землеробства [2, с. 906].

Події Першої світової війни наклали свій відбиток на характер організації навчального процесу та виробничої практики в середній школі, що в цілому позначилося на рівні викладання спеціальних дисциплін. Зокрема, до лав діючої армії був мобілізований один із 6 викладачів навчального закладу, згодом шкільний механік. Плани розширення навчально-виробничої бази у зв'язку з війною були значно скореговані дирекцією, беручи до уваги фінансові проблеми та утруднення, пов'язані з війною. В 1914 р. для усунення поточних господарських потреб навчального закладу були придбані адміністрацією школи у місцевих селян земельні ділянки, суміжні з територією навчального закладу, загальною площею 3 дес. 974 квадратних сажнів за 1735 руб. та одна черезсмужна ділянка для обміну за 1200 руб. [2, с. 906].

Попри обставини військового часу, Павлу Федоровичу Тушкану впродовж другої половини 1914 р. вдалося провести цілий комплекс ремонтних робіт із переобладнання шкільних навчальних

та житлових приміщень, налагодити нормальне водопостачання навчального закладу, провести замощення шляху, встановити навколо школи огорожу [2, с. 897-907]. В 1915–1916 рр. Павло Тушкан бере активну участь в роботі різноманітних повітових та губернських земських установ, на базі навчального закладу організовує курси для сільських господарів, займається поточними проблемами організації навчального процесу та виробничої практики.

Революційні події лютого-жовтня 1917 р. захопили у свій вир директора Верхньодніпровського середнього сільськогосподарського училища. В цей час П. Тушкан як постійний член відновленої катеринославської «Просвіти» бере активну участь в політичному житті української громади регіону. Вже 9 липня 1917 р. він виступав із доповіддю на загальних зборах товариства, де після огляду українського руху з початку революції до наших днів оголосив обидва універсали Української Центральної ради, які збори вислухали стоячі [31, с. 457]. За спогадами Єлизавети Тушкан, «у 1917 році Павло Федорович часто виступав на мітингах, говорив він про землю. Тоді ж почалися розмови про переобрання директора училища. Не офіційні, кулуарні». Взимку 1918 р. учні попередили директора, що поміщики загівають проти нього щось недобре, як проти збурювача. Тієї ж ночі він виїхав до Києва. А родина, залишивши речі в Ерастівці, влітку оселилася в Судаку [31, с. 457]. Так закінчився ерастівський період 1899–1918 рр. у житті знаного освітянина, громадського діяча та науковця, зусиллями якого було створено один із перших навчально-виробничих закладів початкової та середньо-професійної сільськогосподарської освіти на теренах Катеринославської губернії.

Науково-дослідна, адміністративна, педагогічна та громадська діяльність Павла Федоровича Тушкана залишила помітний слід в історії аграрної освіти та науки Придніпровського регіону, його дітище – Верхньодніпровська нижча (середня) сільськогосподарська школа функціонує й нині як Ерастівський коледж імені Е. К. Бродського Дніпровського державного аграрно-економічного університету.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Абаза И.** Доклад о Верхнеднепровской сельскохозяйственной школе и положении вопроса о преобразовании ее в среднее сельскохозяйственное училище Екатеринославского губернского земства / И. Абаза // Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания 44-й очередной 1909 года сессии (с 4 по 19 декабря 1909 года). – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1910. – С. 1477-1487.

2. **Бродский Э. К.** Доклад попечителя Верхнеднепровского среднего сельскохозяйственного училища Екатеринославского губернского земства о состоянии училища (на 1-3 января 1915 года) в 1914 году / Э. К. Бродский // Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания 49-1 очередной 1914 года сессии. Екатеринослав: Типография губернского земства, 1915. – С. 897-907.
3. **Вергунов В. А.** Історія аграрної науки, освіти та техніки в Україні. Ретроспективний науково-допоміжний бібліографічний покажчик авторефератів, дисертацій, видань та публікацій, підготовлених у центрі історії аграрної науки ДНСГБ НААН (2001–2011 рр.) / В. А. Вергунов. – Київ, 2011. – 383 с.
4. **Вергунов В. А.** Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки. Частина четверта. – Київ, 2012. – 323 с.
5. **Вергунов В. А.** Сільсько-господарська дослідна справа в Україні / В. А. Вергунов. – Київ: Аграрна наука, 2012. – 416 с.
6. **Вергунов В. А.** Полтавському товариству сільського господарства – 150 років: Віхи видатних діянь на благо України / В. А. Вергунов. – Вінниця, 2015. – 96 с.
7. **Вергунов В. А.** Від Погарського навчально-зразкового господарства до Гадяцької сільськогосподарської дослідної станції, або історія подарунку купця В. В. Бойка полтавській громаді / В. А. Вергунов; Нац. акад аграр. наук України, ННСГБ НААН. – Вінниця: Корзун Д. Ю., 2015. – 112 с.
8. **Гриб Н. И.** Полтавская ордена Трудового Красного знамени сельскохозяйственная опытная станция им. Н.И. Вавилова / Н. И. Гриб, В. К. Чуйко. – Киев: «Лыбидь», 1991. – 223 с.
9. Доклад о последовавшем преобразовании Верхнеднепровской низшей сельскохозяйственной школы в среднее сельскохозяйственное училище // Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания 46-й очередной 1911 года сессии (с 7 по 21 декабря 1911 года. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1912. – С. 149-154.
10. Доклад губернской земской управы по Верхнеднепровской сельскохозяйственной школе // Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XXX VII очередной 1902 года сессии с 1-го по 14-е декабря включительно. – Екатеринослав: Типография губернского земства 1903. – С. 485-502.
11. **Лисенко М. С.** Полтавське товариство сільського господарства: історія і досвід (до 150 річниці) / М. С. Лисенко // Сумська старовина. – 2015. – № 47. – С. 41-62.
12. **Панченко П. П.** Аграрна історія України / П. П. Панченко, Ю. Ф. Мельник, В. А. Вергунов. – Київ: Видавничий центр «Просвіта», 2007. – 531 с.
13. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собрание 1881–1913. Высочайше утвержденное Положение о сельскохозяйственном образовании. – Т. 24 (1904). – С. 544-553.
14. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собрание 1881–1913. О преобразовании Верхнеднепровской низшей сельскохозяйственной школы в среднее сельскохозяйственное училище. – Т. 30 (1911). – С. 369-370.
15. Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 3 листопада 1893 р. по 7 березня 1901 р.) / уклад. В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, Н. М. Опара; ННСГБ НААН; за заг. ред. В. А. Вергунова. – Полтава, 2015. – № 3. – Ч. 1. – 419 с.

16. Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 14 березня 1901 р. по 22 грудня 1910 р.). / уклад.: А. В. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, Н. М. Опара. – № 3. – Ч. 2. – Вінниця, 2015. – 417 с.
17. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XXXVI очередной 1901 года сессии с 1-го по 14 декабря включительно. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1902.
18. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XXXVII очередной 1902 года сессии с 7-го по 21 декабря включительно. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1903.
19. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XLI сессии с 1 декабря по 13 декабря 1906 г). – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1907.
20. **Родзянко М.** Доклад земской управе о ходатайстве перед Министерством земледелия и Государственных имуществ по отводу земли для Верхнеднепровской сельскохозяйственной школы губернского земства / М. Родзянко // Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XXXVI очередной 1901 года сессии с 1-го по 14 декабря включительно. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1902. – С. 584-588.
21. **Родзянко М.** Доклад земской управе об уменьшении платы за содержание Верхнеднепровской сельскохозяйственной школы / М. Родзянко // Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XXXVIII очередной 1903 года сессии с 7-го по 21 декабря включительно. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1904. – С. 403-408.
22. **Родзянко М.** Доклад земской управе об уменьшении платы за право учения в Верхнеднепровской сельскохозяйственной школе и об устройстве при ней подготовительного класса / М. Родзянко // Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XXXIX очередной 1904 года сессии с 12-го по 21 декабря включительно. – Екатеринослав: Типография Губернского земства, 1905. – С. 523-525.
23. Смета доходов, расходов и специальных средств Департамента Земледелия на 1913 год. – СПб.: Типография В. Ф. Киршбаума, 1912. – С. 77-78.
24. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. XII. Екатеринославская губерния. – СПб.: Типография Исихора Гольдберга, Екатеринославская контора, 1903. – 286 с.
25. **Тушкан П.** Годовой отчет по Верхнеднепровской Екатеринославского губернского земства нижней сельскохозяйственной школе 1-го разряда, за 1899/1900 учебный года. / П. Тушкан // Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XXXVI очередной 1901 года сессии с 1-го по 14 декабря включительно. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1902. – С. 552-574.
26. **Тушкан П.** В губернскую земскую управу. Доклад // Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XXXVI очередной 1901 года сессии с 1-го по 14 декабря включительно. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1903. – С. 575-583.
27. **Тушкан П.** Отчет о состоянии по Верхнеднепровской сельскохозяйственной школе с 1-го января 1903 года по 1-е января 1904 года / П. Тушкан. – Екатеринослав: Типография Губернского земства, 1904. – 64 с.

28. **Тушкан П.** Отчет по Верхнеднепровской Екатеринославского земства низшей сельскохозяйственной школе 1-го разряда с 1-го января 1904 года по 1-е января 1905 года / П. Тушкан. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1905. – 53 с.

29. **Тушкан П.** Отчет о состоянии Верхнеднепровского среднего сельскохозяйственного училища екатеринославского губернского земства в 1911 и в 1912 гг. / П. Тушкан // Екатеринослав: Типография газеты «Русская правда», 1913.

30. **Тушкан П.** Отчет о состоянии Верхнеднепровского среднего сельскохозяйственного училища Екатеринославского губернского земства в 1913 году / П. Тушкан. – Екатеринослав: Типография газеты «Русская правда», 1914. – 91 с.

31. **Чабан М.** Діячі січесьлавської «Просвіти» (1905–1921). Біобібліографічний словник / М. Чабан. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2002. – 535 с

Надійшла до редкол.: 24. 02. 2018

УДК 94 (477.63) «1917»

DOI: 10.15421/231811

Діяльність гласних-українців у Катеринославській міській думі восени – взимку 1917 р.

Яценко В. Я.

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Розглянуто й проаналізовано діяльність гласних-українців у Катеринославській міській думі в період різкого загострення загальнополітичної ситуації в країні восени – взимку 1917 р.

Ключові слова: гласні-українці; міська дума; Катеринослав; муніципальна кампанія; український національно-визвольний рух; революція; Центральна Рада

Рассмотрена и проанализирована деятельность гласных-украинцев в Екатеринославской городской думе в период резкого обострения общеполитической ситуации в стране осенью – зимой 1917 г.

Ключевые слова: гласные-украинцы; городская дума; Екатеринослав; муниципальная кампания; украинское национально-освободительное движение; революция; Центральная Рада

This article considers and analyzes the activity of Ukrainian members of the City Council in Ekaterinoslav at the end of August – December in the year 1917. Results of the municipal company in Ekaterinoslav in August in the year 1917 are shown. The composition of the Ukrainian Council fraction is characterized by explaining its place and role in Ekaterinoslav urban self-government in the autumn – winter in the year 1917. The weakness of positions of Ukrainian members of the City Council in Ekaterinoslav during the specified period (9 places of members of the City Council from 113) is noted. At the same time, the paradoxicality of this situation is admitted so far as Ukrainian figures didn't count on such considerable results. It also became unexpected for their opponents. The activity of Ukrainian members of the City Council